

הטרקלין בספרות חז"ל ובממצא הארכיאולוגי מארץ-ישראל בתקופה הרומית

אייל ברוך

הטרקלין מופיע בהקשרים שונים בספרות חז"ל ומהם עולה שזהו חדר גדול וחשוב בבית המגורים. מוצא המילה טרקלין מיוונית (τρικλίνον, בלטינית *triclinium*) ומשמעותה במקור "שלוש ספות" (יסטרוב 1850, 554; סוקולוף 1990, 231), שסודרו בצורת האות ח"ת ונועדו להסבה בזמן הארוחה הרשמית. הטרקליניום שימש חדר אירוח מרכזי בבית המגורים הרומי והיה חלק מרכזי מהריטואל שהתקיים בבית. במאמר בחנתי את משמעות המילה "טרקלין" בספרות חז"ל, ועד כמה דומה הטרקלין של חז"ל, בהיבט הפיזי והקונצפטואלי, לטרקליניום הרומי. לשם כך הצגתי תחילה את בית המגורים הרומי וביררתי את תפקידו של הטרקליניום. כמו כן בדקתי באיזו מידה אימצו חז"ל את הנהגים הרומיים. לבסוף הצגתי את הממצא הארכיאולוגי של חדרי טרקלין בבתי מגורים בארץ-ישראל בתקופה הרומית כדי לעמוד על היקף התופעה ועל אופייה בתרבות היהודית.

הטרקליניום (*triclinium*) ובית המגורים הרומי

בית המגורים הרומי

הטרקליניום הוא חדר האירוח המרכזי בבית המגורים הרומי, אולם מהו בית רומי? מענה לשאלה זו אינו פשוט שכן "העולם הרומי" בנוי מקבוצות אתניות שונות בעלות מסורות שונות. כמו כן קיים שוני רב בין בתי עניים לבתי עשירים (אליס 2000, 9-13). הטרקליניום לא היה מצוי בכל בית מגורים בתקופה הרומית, הוא אפיין רק בתי עשירים בעלי מעמד חברתי גבוה. יש לציין שבית המגורים בתקופה הרומית בא לספק צרכים חברתיים ותעסוקתיים של דייריו ולכך הותאם אופיו האדריכלי. לדברי ויטורביוס בתי המגורים בתקופה הרומית משקפים מעמד חברתי, וטיפוס הבית נקבע בהתאם לצרכים החברתיים של כל מגזר: עשירים, סוחרים, עורכי דין או חקלאים. "לאישים בעלי מעמד

גבוהה, המחזיקים תפקידים ומשרדים, ולהם התחייבויות חברתיות כלפי הציבור שלהם (היה צורך בהחזקת) חדרי מבוא בסגנון מלכותי, חצרות אטריום ופריסטילים מרווחים, גנים וטיילות בגודל נאות המתאים למעמדם המכובד" (ויטרוביוס, על אודות האדריכלות ו, ה, 2). לעומת זאת "אין לאנשים בעלי אמצעים רגילים צורך בפרוזדורי כניסה, בחדרי טבלינום או בחצרות אטריום מפוארות, שכן סביר יותר שאנשים כאלה ימלאו אחר התחייבויותיהם החברתיות בכך שיבקרו אצל זולתם, מאשר שאחרים יבואו אליהם" (שם ו, ה, 1). העוסקים בייצור התוצרת החקלאית זקוקים למקומות אחסון, עורכי דין זקוקים לבתים מכובדים ומרווחים כדי לקיים בהם את פגישותיהם (שם ו, ה, 2). להלן מתוארים בתי מגורים של בעלי מעמד חברתי גבוה, הדומים (*domus*): בית האטריום ובית הפריסטיל, שבהם היה הטריקליניום חדר מרכזי וחשוב.

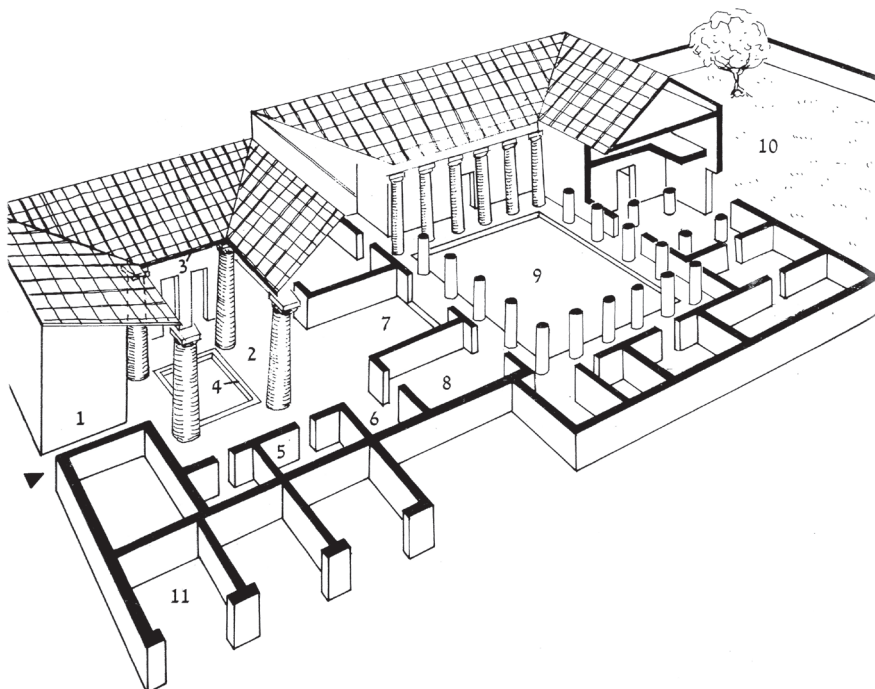
בית האטריום ובית הפריסטיל

תוכניתו של בית האטריום גובשה במהלך המאה השלישית לפסה"נ והיא כללה את הרכיבים האלו (איור 1): מעבר כניסה ראשי שהוליך לחצר מרכזית (אליס 2000, 22–37). רוב שטחה של החצר היה מקורה בגג רעפים והמרכז היה חשוף, ובו הייתה בריכה (*impluvium*) שמולאה ממרזבי הגג ושימשה בעיקר לנוי. סביבה היו חדרי מגורים (*cubiculum*). חדר הקבלה, הטבלינום (*tablinum*), היה החדר החשוב ביותר בבית האטריום והוא היה ממוקם בקצה הרחוק של האטריום, מול פתח הכניסה לבית. חדר זה היה בדרך כלל פתוח לחזית ולחלקו האחורי של הבית, אך הפתחים אליו הוסתרו במחיצות עץ שחסמו את הראייה לחצר או לגינה (אם הייתה קיימת) בחלק האחורי. מאוחר יותר הוסיפו עוד חדר אירוח, הוא הטריקליניום (*triclinium*), לצידו של חדר הקבלה. סמוך לחדר הקבלה היו שני חדרים נוספים (*alae*) שהיו פתוחים לחצר (דוויר 1991, 25–27).

כשכבשה רומא את המזרח, במהלך המאות השלישית והשנייה לפסה"נ, נוסד דומוס עם חצר פריסטילית בהשפעת בתי הפריסטיל היווניים באסיה הקטנה (קלרק 1991, 12–19; אליס 2000, 31–35). בית הפריסטיל לא תפס מיד את מקומו של בית האטריום, והם הופיעו זה לצד זה במערב במאה הראשונה לסה"נ. בפומפיי לדוגמה אפשר לראות את שני סוגי הבתים (דוויר 1991). תחילה, עד המאה הראשונה לסה"נ, נוסף הפריסטיל על בית האטריום והיה ממוקם בחלקו האחורי של הבית, כך בכתי מגורים בפומפיי ובהרקולנאום. הפריסטיל היה למעשה גינה (*hortus*) משוכללת, שהייתה ממוקמת בחלק האחורי של בית האטריום (דיקמן 1977).¹ לפריסטיל נוספו כמה חדרים סביב חצרו ועוד חדר אירוח

1 מבחינה אדריכלית קיים הבדל משמעותי במתאר המבנה בין בית האטריום לבית הפריסטיל. באטריום קיים דגש בממד האנכי: מבנה קטן וגבוה, ואילו בפריסטיל הדגש הוא בממד האופקי: מבנה רחב. העמודים בתוך בית המגורים נתפסים אצל היסטוריונים קדומים כפליניוס הזקן וגם אצל חוקרים מודרניים כרכיב של אדריכלות ציבורית בתוך בנייה פרטית. ראו קלרק 1991, 12–19; אליס 2000, 33–35.

ליד הטבליניום, הטרקליניום. במאות השנייה והשלישית לסה"נ היה בית הפריסטיל לבית המגורים הנפוץ בקרב האריסטוקרטיה ברחבי האימפריה, הטבליניום נעלם והטרקליניום היה לחדר המרכזי והחשוב בבית (דיקמן 1977; דונבין 2003, 40-45).

איור 1: תיאור סכמטי של בית רומי.

(מתוך: ויטרוביוס, על אודות האדריכלות, עמ' 139, באדיבות רוני רייך)

1. חדר כניסה (*vestibulum, fauces*), 2. אטריום (*atrium*), 3. קומפלוביום (*compluvium*)

4. אימפלוביום (*impluvium*), 5. חדרי מגורים (*cubiculum*), 6. אגף (*alae*)

7. חדר הקבלה (*tablinum*), 8. טריקליניום (*triclinium*), 9. פריסטיל (*peristylium*)

10. גן (*hortus*), 11. חנות (*tabernae*)

תפקידם של בית האטריום ובית הפריסטיל

מן ההיבט האדריכלי אפשר להגדיר את בתי העשירים - בית האטריום או בית הפריסטיל - על פי חדר קבלה או טרקלין מעוטר שהיה בהם, שנפתח לחצר. מן ההיבט החברתי הותאם בית זה לצרכים החברתיים של אנשי המעמד הגבוה. ההתחייבויות החברתיות שמציין ויטרוביוס הן טקס הבעת התודה (*salutatio*), שבו הביעו הקליינטים (*clientes*) בני

החסות את תודתם לפטרון (*patronus*). בעל הבית ישב בטבלינום, קיבל את הקליינטים, בני החסות, והעניק להם מתנות (דוויר 1991, 27–27; אליס 2000, 170–174; להגדרת "פטרון" ו"קליינט" ראו סלר 1982, 8–11). בית האטריום או בית הפריסטיל שימש אפוא את בעל הבית למטרה מוגדרת: לקבל אורחים, בדרך כלל ממעמד חברתי נמוך, ולהרשימם. האדריכלות של הבית נועדה למטרה זו, ועל כן האוריינטציה מתמקדת בנקודת מבטו של האורח הצופה המבקר בבית (קלרק 1991, 2–19). הבית בנוי סביב ציר אורך, וחדר הקבלה והטריקליניום ממוקמים בחלקו האחורי. בשל מיקומו של חדר הקבלה "נאלץ" האורח לעבור בכל חלקי הבית ולהתרשם מהם. להשלמת התפאורה וליצירת הרושם המרבי היה כל האזור לאורך הציר המוליך מפתח הכניסה (*vestibulum, fauces*), דרך האטריום וחדרי המגורים שבצירי האטריום ועד לטבלינום ולטריקליניום, מעוטר בסטוקו או בפרסקו וברצפות פסיפס. בבית זה בעל הבית מקריב את פרטיותו לטובת הראוותנות ולטובת הרושם שישרה על אורחיו.

הטריקליניום בבית המגורים הרומי

הטריקליניום הוא חדר הסעודה בבית המגורים הרומי והוא החדר הקל ביותר לזיהוי מבחינה ארכיאולוגית בשל סימני הספות שנותרו ברצפה או עיצוב הפסיפס שהותאם למיקומן. הסועדים מסיבים על הספות, אוכלים ושותים יין תוך כדי הסבה בעוד משרתים מגישים להם אוכל ויין ומנעימים את זמנם בנגינה.

מנהג ההסבה על גבי ספות החל ביוון במאה השביעית לפסה"נ והיה לנוהג המאפיין את האריסטוקרטיה היוונית (דונבבין 2003, 11–31). נוהג זה קשור קשר הדוק להופעת הסימפוזיון כתופעה חברתית (מורי 1983). זוהי התכנסות חברתית של גברים מהמעמד הגבוה שהתמקדה בסעודה ובשתייה טקסית שהיו מלוות במוזיקה ובשירה. האירוע התקיים באנדרון, חדר הגברים בבית המגורים היווני. לנשים אסור היה להסב בו (ויטרוביוס, על אודות האדריכלות ו, ז, 4), והנשים היחידות שהורשו להיכנס אליו היו משרתות או הטאירות (*heterae*).² לימים אימצו את המנהג גם קבוצות חברתיות מחוץ לאריסטוקרטיה המסורתית והוא נעשה סמל מעמד המעיד על עושר (ראו לדוגמה אריסטופנס, הצרעות, 1207–1218).

ידיעותינו על צורת הישיבה באנדרון מגיעות בעיקר מאמנות התקופה ומתיאורי הסעודה והסימפוזיון במקורות ההיסטוריים (מורי 1983; מורי 1990). הסועדים הסבו על גבי הספות, נשענו על ידם השמאלית, ובימנית נטלו את האוכל ואת גביעי היין. נוהגי אכילה ושתייה אלו אינם נוחים, שכן כל הפעולות נעשות ביד אחת, אולם להסב

2 מיוחס לדמוסטנס (המאה הרביעית לפסה"נ): "הטאירות (*ἑταῖρας*) יש לנו למען התענוג ופילגשות (*παλλακᾶς*) למען הטיפול היום-יומי בגופינו ונשים (*γυναῖκας*) נשואות כדין למען הולדת ילדים כחוק וכדי שתהיינה שומרות שמירה נאמנה על הבית". (דמוסטנס, נאומים, 122.59)

על גבי הספה ובו בזמן לאכול ולשתות בזמן שאחרים עומדים עליך לשרתך, כל אלו היו סימנים לשררה ולכבוד בעולם העתיק ונחשבו להתנהגות מלכים, ולכן אימצה אותם האריסטוקרטיה היוונית ומאוחר יותר – אוכלוסייה בעלת אמצעים.

מסוף המאה השישית לפסה"נ הסימפוזיון – המשתה, ולא הארוחה, הוא הדומיננטי באמנות החזותית, והדבר בולט במיוחד בציורי כלי החרס אדומי הדמויות (דונבין 2003, 19). בסצנה הנפוצה בציורים אלו הסועדים מסיבים על גבי הספות ואוחזים גביע יין, והמשרתים מוזגים את היין מהקרטר (krater) (שמיט פנתל 1990).

ההסבה והסימפוזיון נפוצו במהרה גם לאיטליה בעקבות המסחר והמושבות היווניות שהוקמו בדרום איטליה. עדויות לכך אפשר למצוא במערות קבורה שעוטרו בסצנות המתארות משתה בהסבה, דוגמת הפרסקו במערת הצוללן (Tomb of the Diver) בדרום איטליה, המתוארך לסביבות 470 לפסה"נ (רוס הולאווי 2006), או במערות קבורה אטרוסקיות בחבל אטרוריה (Etruria) שבצפון איטליה כגון קבר הליביות (Tomb of the Lionesses) בטרקוויניה (Tarquinia), המתוארך לסביבות 520 לפסה"נ (ברנדל 1995, 184–197). במערת הצוללן אפשר לראות על אחד הקירות נער עירום המגיש גביע יין מתוך קרטר הניצב על שולחן. ציור זה מציג את אחד ההיבטים החשובים בסימפוזיון היווני והוא שתיית יין מהול במים. היוונים נהגו לבצע מהילה משותפת לכל הסועדים, ולזה שימש הקרטר. היין המהול היה מוגש למשתתפים בגביעי יין.³ תיאור זה של הגשת גביע יין לסועדים מתוך כלי מרכזי הוא התיאור הנפוץ ביותר גם בציורים המתארים סעודה בטרקלין הרומי.

לא ברור מתי הגיעה מסורת ההסבה לרומא. קתרין דונבין מציעה שזו הייתה פרקטיקה אריסטוקרטית של המלכים ברומא במאה השישית לפסה"נ. היא מציינת שאין רמז במקורות שמנהג זה המשיך בתקופת הרפובליקה, אך לדעתה קשה להניח שהמשפחות האמידות זנחו אותו (דונבין 2003, 11).

מקובל להניח שמנהג ההסבה התפשט ונעשה נפוץ בקרב האריסטוקרטיה הרומית במהלך המאה השלישית לספה"נ עקב הכיבוש בדרום איטליה והאזורים ההלניסטיים במזרח (בק 1983, 84; דונבין 2003, 12). סביר להניח שמפגש הרומאים עם העולם ההלניסטי הביא עימו גם את תרבות הסעודה. הרומאים נחשפו לה באמצעות ציורים על כלי חרס יווניים, שבהם מתוארים בין השאר הרגלי הסעודה: הסבה ושתיית יין. בתיאורי סופרים רומים מתוארים מסעות ניצחון שבהם הוצגו יצירות אמנות מהעולם ההלניסטי ובהם אותם כלי חרס מצוירים המתארים סצנות הסבה ומשתה (ראו לדוגמה פליניוס, חקר הטבע 34, VI, 12, VIII, 24).

אופי הטקס היווני או ההלניסטי באנדרון התאים למציאות החברתית ברומא ולטקס הבעת התודה של הקליינט לפטרון שהתקיים בטבליניום. עתה נוסף רכיב של ארוחות ראוותניות ושתיית יין שהתקיימו בטריקליניום, כשהאורחים מסיבים על הספות, דבר

3 ממקורות התקופה עולה שהיו כמה אפשרויות למהילת היין במים, ראו וילקינס 2000, 216–219. אריסטופנס לדוגמה ממליץ על יחס של שלושה חלקי מים ושני חלקי יין, ראו אריסטופנס, הפרשים, 1187.

שהעצים עוד יותר את מעמד הפטרון (דונבכין 2003, 13). האירוע בטריקליניום לא היה חיקוי מדויק של האירוע שהתקיים באנדרון היווני, וכללי הטקס בטריקליניום התפתחו אחרת והותאמו לצורכי הרומאים. הבדל בולט בין האנדרון היווני לטריקליניום הרומי ניכר באופי הטקס: בעוד אצל היוונים היה האירוע גברי בעיקרו ועל הנשים נאסר להסב, הרי שאצל הרומאים לא היה איסור על נשים להסב והן השתתפו באירוע. הבדל חשוב נוסף הוא באופי הסעודה והמשתה. היוונים הפרידו בין הארוחה העיקרית (*deipnon*) לסימפוזיון שהתקיים לאחר מכן.

בסימפוזיון היווני נמהל היין בכלי מרכזי – קרט, והוגש לאורחים בגביעים. הרומאים לעומת זאת לא הפרידו בין הארוחה לשתית היין. היין שימש מתאבן לארוחה, ולשתייה עצמה (*comissatio*) לא היה תפקיד כמו בסימפוזיון היווני. ההתמקדות הייתה בארוחה, והדגש היה באופי הסעודה: הגשת ארוחות גורמה מפוארות ושתית סוגים שונים של יין הנמהל לכל סועד אישית במים קרים, במים חמים או בקרח (דונבכין 2003, 18–23), כל זאת כנגזרת ממטרת הטקס: ראוותנות לשמה והצגת עושרו ומעמדו של בעל הבית. בהתאם לכך גם מיקומו של הטריקליניום בבית המגורים וצורת הישיבה בו שונים מאלה שבאנדרון היווני. האנדרון היווני ממוקם בדרך כלל סמוך לפתח הבית ומנותק מיתר חלקי הפרטיים (דונבכין 1991, 122; נווט 1999, 124–125). הספות באנדרון מסודרות סביב ארבעת קירות החדר, למעט הפתח (קהיל 2002, 80). המבט של יושבי האנדרון מתמקד במרכז החדר, הם מביטים אלו אל אלו. צורת ישיבה זו היא שוויונית ומלמדת על היעדר היררכייה. לעומת זאת הטריקליניום הרומי ממוקם בקצה הרחוק של הבית, בציר פתח הכניסה. האדריכלות של הבית "מאלצת" את האורח לעבור בדרכו ולהתרשם מכל חלקי הבית, המעוטרים בקפידה. הישיבה בטריקליניום הייתה סביב שלוש ספות הפונות לכיוון הפתח, והיושבים בטרקלין יכלו לצפות בכל חלקי הבית (קלרק 1991, 16–17). מספרות התקופה אנו למדים שבמאות הראשונה לפסה"נ והראשונה לסה"נ הסיודור הרגיל היה שלושה סועדים על כל ספה, ולאחר מכן גדל מספרם לארבעה.⁴ צורת הישיבה בטריקליניום היא לכאורה שוויונית, במיוחד משום שהסועדים קרובים זה לזה יותר מבאנדרון היווני. אולם בסדר הישיבה קיימת היררכייה ברורה מאוד, ויש סדר קדימויות בהתאם למעמד. שלוש הספות נקראו האחת "גבוה" (*summus*), השנייה "בינוני" (*medius*) והשלישית "נמוך" (*imus*). גם שלושת המקומות בכל ספה דורגו מן הגבוה שבגבוה" (*summus in summo*) ועד "הנמוך שבנמוך" (*imus in imo*) (איור 2). יוצא אפוא שהמקום החשוב ביותר (*locus consularis*) הוא "הגבוה שבגבוה", אף שהוא נמצא בקצה הטריקליניום. הסיבה לכך היא שצורת הישיבה בטריקליניום הייתה בהסבה על צד שמאל. ולאדם שמסב בקצה הספה יש יתרון על פני האחרים: הוא יכול לראות את יתר האורחים ויכול לפקח ולשלוט על המתרחש בטריקליניום (דלבי 2003, 331–332), מה

4 אולוס גליוס (לילות אטיקה 2, XI, XIII) מצטט את מרקוס וארוס שכותב שמספר האורחים בסעודה צריך להיות לא יותר ממספר המוזות (תשעה) ולא פחות ממספר הגרציות (שלושה).

שאינ כן באשר לשאר הסועדים.⁵

במקורות התקופה אנו מוצאים גישה אחרת. עולה מהם שהמקום המכובד בטריקליניום היה הנמוך בספה האמצעית (*imus in medio*), והמארח ישב לימינו בגבוה שבספה הנמוכה (*summus in imo*). זוהי פשרה בין יכולת התקשורת עם הסועדים לבין היכולת לצפות בנכנסים לבית ולטריקליניום ולפקח עליהם (קלרק 2003, 224–225).⁶

		medius				
		imus in medio	medius in medio	summus in medio		
imus	summus in imo	6	5	4	summus	
	medius in imo	7		3		
	imus in imo	8		2		
		9		1		

איור 2: תיאור סכמתי של סדר הישיבה בטריקליניום

חשוב לציין שסדר הישיבה בטריקליניום וצורתו לא היו קבועים. בספרות המאה השנייה לפסה"נ נאמר שהמספר המרבי של הסועדים הוא תשעה, כמספר המוזות. אך במאה הראשונה לסה"נ קיימת מגמה להגדיל את חדר הסעודה ואנו מוצאים טריקליניה גדולים מעט יותר שצורתם מלבנית, צרים וארוכים. המוקד בטריקליניום זה שונה ועובר למרכז (דונבין 2003, 40–43). טריקליניום המעוצב בצורה אחרת הוא הסטיבדיום

5 טרימלכיו לדוגמה ישב במקום זה. ראו פטרוניוס, סאטיריקון 31.

6 לכאורה מתבקש שהמקום המכובד בטריקליניום יהיה במרכז הספה האמצעית, שכן הוא נמצא בדיוק במרכז, ועל הציר המוליך מפתח הכניסה לטריקליניום, ואם הטריקליניום אינו על ציר זה, המקום המכובד הוא מול פתח הכניסה של הטריקליניום. אפשרות זו נכונה אם האורחים יושבים על כסאות ומבטם מופנה לעבר פתח הכניסה. אולם בהסבה על ספות המבט מוסט הצידה, והמקום המרכזי הזה אינו נוח לפעילות גומלין עם שאר הסועדים ולמבט לעבר פתח הכניסה. ליושבים לימינו יש יתרון מסוים משני היבטים אלה ולכן הם נחשבו למקומות המכובדים בטריקליניום.

(*stibadium*) או סיגמא (*sigma*) (איור 3), שבו הסועדים מסבים בחצי גורן (דונבכין 1991, 128–138; דונבכין 2003, 169–174).

הטרקלין במקורות חז"ל

עיון במקורות חז"ל המזכירים את הטרקלין מעלה שהוא מופיע בהוראות שונות ולא תמיד אפשר לקבוע את משמעותו המדויקת. היות שאנו עוסקים בתקופה הרומית אני מתייחס כאן היא בעיקר למקורות התנאיים.

המילה "טרקלין" מופיעה בספרות חז"ל בשתי משמעויות עיקריות: חדר גדול או אולם, או חדר ששימש לסעודות עם אורחים או עם בני המשפחה המורחבת ולאירועים חברתיים מיוחדים, בדומה לטרקליניום הרומי. המשנה מתארת מידות שונות של בתים:

המוכר מקום לחבירו לבנות לו בית וכן המקבל מחבירו לבנות לו בית חתנות לבנו ובית אלמנות לבתו בונה ארבע אמות על שש, דברי רבי עקיבא. רבי ישמעאל אומר רפת בקר הוא זה. הרוצה לעשות רפת בקר בונה ארבע אמות על שש, בית קטן שש על שמנה, גדול שמנה על עשר, טרקלין עשר על עשר. רומו כחצי ארכו וכחצי רחבו, ראייה לדבר היכל. רבן שמעון בן גמליאל אומר הכל ככנין ההיכל (משנה, בבא בתרא ו, ד).

במקור זה יש התייחסות לגודלן של כמה יחידות ובהן "בית" (קטן או גדול) ו"טרקלין". הטרקלין הוא אפוא יחידה נפרדת ואינו נחשב ל"בית".⁷ המונח "בית" במקורות חז"ל מציין יחידת מגורים בלבד ומתייחס בדרך כלל לחדר בודד (ספראי וספראי תשס"ט, 202). הטרקלין במקור זה משמעו יחידה גדולה או אולם ולא בדיוק הטרקליניום בתרבות הרומית. משנה אחרת (בבא בתרא א, ו) עוסקת בחלוקת רכוש משותף והיא מביאה כמה דוגמאות: חצר, שדה, גינה, בית בד, שובך, ובין השאר מזכירה את הטרקלין. ממקורות אלו אין לדעת למה שימש הטרקלין, אך עולה שמדובר באחד החדרים במכלול בית המגורים. במקורות אחרים נזכר הטרקלין לא ביחס לבית מגורים אלא בהקשר של בית מרחץ, וגם שם אפשר להבין זאת במשמעות של אולם גדול (תוספתא, שבת יו, יח [מהדורת ליברמן עמ' 79]; תוספתא, יום טוב ב, י [מהדורת ליברמן עמ' 288–289]).

ממקור אחר, מסכת עירובין, עולה שהטרקלין שימש לסעודות עם אורחים ולאירועים חברתיים מיוחדים, בדומה לטרקליניום הרומי. לפני הדיון במקור זה עלינו להבין תחילה את סוג המבנה שבו נזכר הטרקלין ואת העניין ההלכתי העומד בבסיס משנה זו כדי להבין

7 כבכל לא הכירו את מציאות העולם הרומי ולכן ניסו לברר את משמעות הטרקלין "מאי טרקלין? קובתא בי וורדי" (בבלי, בבא בתרא צח ע"ב). למילה "קובתא" יש כמה משמעויות: קובה של זונות או חדר מקומר או חדר אחסון. ראו יסטרוב 1950, 1324.

את המציאות הריאלית. פרקו במשנת עירובין עוסק בעירוב חצרות. עירוב חצרות יש להתקין במקרה שכמה משפחות שאין ביניהן קשר משפחתי חולקות חצר משותפת. בית בעל חצר משותפת היה תופעה רווחת בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בתקופה הרומית. התקנת עירוב חצרות נועדה לאפשר העברת חפצים בשבת מהחצר ליחידת המגורים. אחת מל"ט מלאכות שאסורות בשבת היא הוצאה מרשות לרשות (משנה, שבת ז, ב). החצר אומנם נחשבת לרשות היחיד, אך חכמים חששו שבשל האופי הציבורי של החצר המשותפת השייכת לכמה משפחות יבואו אנשים לכלל טעות ויחשבו שמותר לטלטל גם לרשות הרבים. לכן תיקנו את עירוב החצרות. העירוב הוא למעשה הנחה של מזון משותף לארוחה אחת של כלל הדיירים. זוהי פעולה סמלית: הדיירים מצהירים שהם שותפים בחצר ולכן הם יכולים להוציא ולהכניס מיחידות המגורים לחצר ולהפך. במסכת עירובין נדון מעמדו של הטרקלין ומתברר אם יש צורך להתקין בו עירוב חצרות כאשר כמה קבוצות סועדים, או "חבורות" בלשון המשנה, משתמשות בו: "חמש חבורות ששבתו בטריקלין אחד בית שמאי או ערוב לכל חבורה וחבורה ובית הלל אומ' עירוב אחד לכולם מודים [שאם היו] שמקצתן שרוים בחדרים או בעליות שהן צריכין ערוב לכל חבורה וחבורה" (משנה, עירובין ו, ו).

ה"חבורה" הנזכרת כאן היא מונח המתאר תופעה חברתית שהתקיימה בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד: קבוצה מלוכדת שהתכנסה בעיקר לארוחות משותפות (אופנהיימר תשמ"א; ספראי וספראי תשע"א, 17-22). ממקור זה עולה שהטרקלין היה אולם גדול שיכול להכיל חמש חבורות, והדבר הולם את הטרקלין שבמשנת בבא בתרא הנזכרת לעיל. מכאן אנו למדים גם על מיקומו של הטרקלין ועל הפעילויות החברתיות שנערכו בו. הטרקלין היה יחידה בתוך מכלול המגורים והוא נועד להתכנסות ולעריכת סעודות משותפות.

יש לציין שהדוגמה שהמשנה מביאה: "חמש חבורות ששבתו בטריקלין", מתאימה לדרך הלימוד של חז"ל, המנסה לברר את מעמדו ההלכתי של הטרקלין בשבת ואם יש צורך להתקין בו עירוב חצרות במקרה שמשותפות בו כמה חבורות. המספר שהיא נוקטת אינו משקף בהכרח את המציאות, אלא משמש לבירור שאלה הלכתית.⁸ מה שחשוב לענייננו הוא שהטרקלין היה חדר התכנסות גדול והיה לו אופי ציבורי, ולכן במקרה שהחבורות נמצאות בחדרים אחרים (ולא בטריקלין) הרי שהן זקוקות לעירוב, וכפי שההלכה מנוסחת בתוספתא: "חמש חבורות מקצת שרוין בחדרין ומקצתן שרוין בעליות טריקלין שלהן כחצר לבתים" (תוספתא, עירובין ה, ח [מהדרת ליברמן עמ' 112]). כלומר מעמדו של הטרקלין הוא כמעמד החצר, ולשניהם יש אופי ציבורי.

במקורות אלו אפשר לראות את גלגולי המילה טריקלין בספרות חז"ל. לצד המקור המתאר את הטרקלין כחדר שנועד להתכנסויות ולסעודות משותפות, בדומה לטריקליניום

8 שמואל ספראי וזאב ספראי מציינים שסעודה של כמה חבורות בחדר אחד אינה תופעה רגילה, והיא התרחשה לעיתים בפונדק או בזמן העלייה לרגל, ובעיקר בסעודת קורבן הפסח. ראו ספראי וספראי תשס"ט, 200.

הרומי, נזכר הטרקלין גם במשמעות של אולם גדול. הטרקליניום הרומי אכן היה חדר מרכזי וחשוב בבית המגורים הרומי, ומכאן אפשר להבין את השימוש במונח לאולם גדול או למקום שנועד להתכנסויות בעלות אופי ציבורי. גם אם תיאור זה אינו הולם בדיוק את הטרקליניום הרומי, אפשר להבין את השימוש במונח הרומי ליחידה זו בספרות חז"ל, שכן האירועים שהתקיימו בה דומים באופיים לאלו שהתקיימו בטרקליניום הרומי אך בלי התפאורה הנלווית אליהם.

בשני מקורות נוספים המילה טרקלין משמשת מטפורה. המשנה במסכת מידות מדמה את ארבע הלשכות שהיו בבית המוקד "כקייטונות פתוחות לטרקלין" (משנה, מידות א, ו). קיטון (χουτών) הוא חדר שינה (קרויס 1898/9, 528; יסטרוב 1950, 1357). המשמעות של הטרקלין במקור זה יכולה להתאים למה שראינו לעיל, כלומר אולם גדול וחדרים קטנים סמוכים לו, אך הוא יכול להתאים גם לבית המגורים הרומי, שבו הטרקלין נמצא במרכז הבית וממנו אפשר לראות את חדרי המגורים ויש גישה ממנו אליהם.

במסכת אבות מדומה היחס שבין העולם הזה לעולם הבא ליחס שבין חלקי הבית, הפרוזדור והטרקלין: "ר' עקיבה⁹ או' העולם הזה דומה לפרוזדור לפני העולם הבא התקן עצמך לפרוזדור שתיכנס לטרקלין (משנה, אבות ד, טז)."¹⁰ לפי ההקשר המונח 'פרוזדור' מתייחס לכניסה.¹¹ הטרקלין והפרוזדור במקור זה הם מטפורה, ודומה שהבנתה כמשקפת בית מגורים רומי נותנת משמעות עמוקה יותר לדרשה. הטרקליניום הוא החדר החשוב ביותר בבית המגורים הרומי. מטרת האורחים (הקליינטים) היא להגיע אל הטרקליניום, שם נערך טקס הסעודה הרשמית עם בעל הבית. האורחים ודאי מכינים את עצמם לפני שהם באים לסעודה הרשמית. לאחר שהגיעו לפתח הבית (בפרוזדור), הם מצפים להזמנתו של בעל הבית להיכנס לטרקליניום, הנמצא בחלק האחורי של הבית. כך לפי הדרשן על האדם להכין עצמו בפרוזדור, כלומר בפתח הבית, העולם הזה, לפני שהוא מגיע לטרקלין, העולם הבא. דמות נוספת שאינה נזכרת בדרשה אך ודאי נוכחת לאור פרשנות זו היא האל. כוונת הדרשה היא שכמו שאדם מתכוון לסעודה עם בעל הבית העשיר, כך עליו להכין עצמו בעולם הזה לפני שהוא מגיע לעולם הבא.¹²

9 לפי כ"י קופמן; בכמה קטעי גניזה, בדפוסים וברוב עדי הנוסח המאוחרים אמרה זו מיוחסת לרבי יעקב, אולי רבי יעקב בן קורשי, שחי בדור אושא, וכך הוא מופיע גם באבות דר"נ (נו"ב, מהדורת שכטר עמ' לו), וראו שרביט תשס"ד, 165-166. אפשטיין מציין שהחילוף בין "יעקב" ל"עקיבא" הוא רגיל בספרות התלמוד, וראו אפשטיין תשכ"ד, 1191; אלבק תשמ"ח, 558-559; ספראי וספראי תשע"ג, 100.

10 דימוי זה מופיע גם בתוספתא: "כל חותם ברכות שהיו במקדש היו עד העולם משקלקלו המינין ואמרו אין עולם אלא אחד התקינו שיהיו או' מן העולם ועד העולם מודיעים שהעולם הזה בפני העולם הבא כפרוזדור בפני טרקלין" (תוספתא, ברכות ו, כא [מהדורת ליברמן עמ' 139]).

11 במילה "פרוזדור", ברור שהמילה "פרו" (πρό) היא תחילית שמשמעה "לפני". המשך המילה ברור פחות. ראו קרויס 1898/9, 101, 262, 484; יסטרוב 1950, 1219.

12 בתלמוד הירושלמי אנו מוצאים סדרה של מדרשים המשווים בין הפטרון המסייע לקליינטים שלו לבין האל המסייע לבני האדם, לדוגמה: "רבי יודן אמר משמיה דידיה בשר ודם יש לו

חז"ל הכירו אפוא את הטרקליניום הרומי ואת אופי הטקס שהתבצע בו ושילבו זאת בדרשותיהם, אולם אין במקורות אלו עדות על מראהו. ממקור אחד אפשר להבין שהטרקלין מעוטר בציורי קיר, כמו הטרקליניום הרומי. בתוספתא, בתרומות, נרון איסור שתיית יין מגולה, כלומר יין שנמצא בכלי פתוח, בגלל הסכנה שנחש הטיל בו ארס. אם המקום שהיין נמצא בו נחשב לשמור ומוגן ואין הנחש יכול להיכנס אליו, מותר לשתות את היין גם אם הוא מאוחסן בכלי פתוח. אחת הדוגמאות המובאות היא: "נתנו [את הלגין] בטרקלין אפילו מפוייח אפילו מסוייד הרי זה אסור" (תוספתא, תרומות ז, טז [מהדרת ליברמן עמ' 147]). "מפוייח" משמעו מצויר (קרויס 1910, 56; יסטרוב 1950, 1140), והכוונה ככל הנראה לציורי קירות בפרסקו או בסקו.¹³ מקורות אחרים מזכירים שהבתים היו מצוירים, "בתים צבועים" (משנה, נגעים יא, ג; תוספתא, נגעים ה, ב-ג [מהדרת צוקרמנדל עמ' 623]), כלומר מצוירים בפרסקו או בסקו, או מעוטרים בסטוקו (תוספתא, בבא בתרא ב, יז [מהדרת צוקרמנדל עמ' 401]), אולם לא נאמר איזה חדר או חלק של הבית מצויר, אך קרוב לוודאי שזהו חדר האירוח, בדומה לטרקליניום. אין בידנו עדויות לסצנות שהיו מצוירות על הקירות, אך סביר להניח שהן היו דומות לאלו שהיו מקובלות בעולם הרומי באותה תקופה. על רקע זה אפשר להבין את התייחסותם של רבי יוחנן מן הדור הראשון של האמוראים, שפעל בטבריה במאה השלישית לסה"נ, ושל רבי אבון, שפעל במאה הרביעית לסה"נ: "ביומי דר' יוחנן שרון ציירין על כותליה ולא מחי בידון. ביומי דר' אבון ציירין על פסיפס ולא מחי בידון" (ירושלמי, עבודה זרה ג, ג, מב ע"ד [מהדרת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1396]) (תרגום: בימיו של רבי יוחנן התירו לצייר על הקירות ולא מיחו בידם. בימיו של רבי אבון ציירו על פסיפסים ולא מיחו בידם).

ממקור זה עולה שהיהודים חיקו את הנוהג הקיים בעולם הרומי לעטר בתים או מבנים ציבוריים בציורי קירות וברצפות פסיפס, אך רוח החכמים לא הייתה נוחה מכך, והשימוש במונח "לא מחי בידם" משקף הסכמה בדיעבד.¹⁴ החכמים לא התלהבו ממגמה זו, אולם לא

פטרון אם באת לו עת צרה אינו נכנס אצלו פתאום אלא בא ועמד לו על פתחו של פטרונו וקורא לעבדו או לבן ביתו והוא אומר איש פלוני עומד על פתח חצירך שמא מכניסו ושמא מניחו אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן אם באת על אדם צרה לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי צווח ואני עונה לו מיד" (ירושלמי, ברכות ט, א, יג ע"א).

13 כיוון שהטרקלין הוא חדר מעוטר אפשר היה לחשוב שיקפידו בשמירתו יותר מביתר חלקי הבית, ה"חשובים" פחות, והוא ייחשב לחדר מוגן במיוחד. אבל ההלכה קובעת שאין הוא נחשב למקום מוגן, ולכן יש חשש שנחש ייכנס לשם. ליברמן מסביר את האיסור על שתיית היין על סמך הריאליה של טריקליניום רומי שהיה מעוטר בציורי קירות. עם זאת גם לאמן מיומן קשה לצייר ציור שיראה ריאלי עד כדי כך שיפחיד נחש, ולכן אין הטרקלין נחשב למקום מוגן (ליברמן תשנ"ג, 417). הסברו מבוסס על סיפור שמביא פליניוס הזקן על זוקסיס איש הרקלאיה, פסל וצייר מן המאה החמישית לפסה"נ ("ש)צייר נער נושא אשכול ענבים. כאשר עפו אליהם ציפורים הוא צעד בכעס אל הציור ואמר בכנות דומה: 'היטבתי לתאר את הענבים מאשר את הנער, שכן אילו הייתי מיטיב לתאר גם אותו אזי היו הציפורים נפחדות ממנו'" (פליניוס, חקר הטבע, 35, 66, XXXVI).

14 מקור זה מצוטט בדרך כלל בדיונים העוסקים בתופעת דמויות אנושיות או פגאניות באמנות

ניסו למחות על כך כיוון שחשבו שהתופעה אינה מסוכנת עד כדי כך שנדרשת התנגדות פעילה. לחלופין, ייתכן שהתופעה הייתה נפוצה כל כך שהם העריכו שניסיון לעצרה יהיה בבחינת "קול קורא במדבר". והם הבינו את מגבלת כוחם ולכן לא מחו. במקורות חז"ל מהתקופה הביזנטית מוזכר הטרקלין לרוב במשמעות של אולם גדול, ודרך כלל אולם מפואר בארמון המלך, וכך הוא מופיע בעשרות מדרשים (לדוגמה: בראשית רבה, ה' ומהדורת אלבק, עמ' 133).

הסעודה הטקסית במקורות חז"ל

הסעודה הרומית הייתה רכיב משמעותי בסדר החברתי בחברה הרומית. האירוע החל כשבעל הבית הזמין את האורחים והוא נערך על פי כללי טקס מוקפדים. גם בחברה היהודית בתקופה הרומית רווח נוהג של סעודות מרובות משתתפים של ה"חבורה" או של מספר רב של משתתפים, שהוזמנו לאירוע מבעוד מועד (ספראי וספראי תשע"א, 10–27). הסעודה הטקסית בחברה היהודית נוהלה על פי מערכת כללים נוקשה ומוקפדת שהתאימה ברבים מרכיביה למערכת כללי הטקס הרומי.¹⁵ המאפיין הבולט של הסעודה הטקסית בחברה היהודית הוא ההיררכיה. כשהיה צורך לבנות מסגרת לסעודה הטקסית נבחר הדגם של הסעודה הטקסית הרומית, שהתאימה לתפיסת העולם ההיררכית ולסדר החברתי בחברה היהודית.

בתוספתא, במסכת ברכות, אנו מוצאים סדרה של הלכות המתארות את סדר הסעודה הרשמית, שהן למעשה כללים לניהול הסעודות הטקסיות בהשתתפות אורחים. הכללים הללו זהים או דומים לכללי הסעודה הרשמית בטריקליניום הרומי: הסבה על גבי ספות, נטילת ידיים והגשת יין בידי משרתים, וסדר ישיבה מוקפד שנועד ליצור היררכיה ברורה. מיד כשהאורחים מגיעים ועד שהם מסבים הם נוהגים לפי כללי הטקס:

כיצד סדר סעודה? אורחין נכנסין ויושבין על ספסלים ועל גבי קתדראות עד שיתכנסו. נתכנסו כולן, נתנו להם לידיים: כל אחד ואחד נוטל ידו אחת. מזוגו להם את הכוס: כל אחד ואחד מברך לעצמו. הביאו לפנייהם פרפראות: כל אחד ואחד מברך לעצמו. עלו והסבו ונתנו להם לידיים אף על פי שנטל ידו אחת נוטל שתי ידיו. מזוגו להם את הכוס אף על פי שברך על הראשון מברך על השני. הביאו לפנייהם פרפראות אף על פי שברך על הראשונה מברך על השניה, ואחד

בתי הכנסת, ראו לדוגמה לוינ' 2012, 228–229, 427–428. אולם כפי שלוינ' עצמו מציין הדבר יכול להתייחס גם לאומנות הדמות בבתים פרטיים.

15 רוחמה וייס (וייס תש"ע) חקרה תיאורי סעודה המופיעים בספרות חז"ל, אולם מחקרה עוסק בפן מסוים של הסעודה, שאותו היא מגדירה "מבחני סעודה". החכמים משתמשים בסעודה ככמה לכירור סוגיות הלכתיות. פן זה של הסעודה אינו רלוונטי לנושא דיוננו, שכן אני עוסק בהיבט הטכני והחזותי של הסעודה הטקסית ולא במשמעות של הדיונים ההלכתיים שהתקיימו במהלכה.

מברך לכולן. הבא אחר שלש פרפראות אין לו רשות ליכנס (תוספתא, ברכות ד, ח [מהדורת ליברמן עמ' 20]).

מקור זה מפרט נהלים מההתכנסות של האורחים ועד ההסבה. תחילה החלק הבלתי רשמי, הכולל הגשת "פרפראות", כלומר מעין מתאבנים. אחר כך מתחילה ההסבה ואחריה הסעודה (ספראי וספראי תשע"א, 23–24). הסעודה כוללת נטילת ידיים ומזיגת כוס, כלומר מהילת היין במים לסועדים, פעולות שעשו משרתים כמו בטריקליניום הרומי. מהמשך התוספתא עולה שהיה סדר בישיבה ושההסבה על גבי הספות הייתה היררכית בהתאם לחשיבות הסועדים, כמו בטריקליניום הרומי: "כיצד סדר הסב? בזמן שהן שתי מטות גדול מסב בראשה של ראשונה, שני לו למטה ממנו. בזמן שהן שלש מטות, גדול מסב בראשה של אמצעית, שני לו למעלה ממנו, שלישי לו למטה ממנו. כך היו מסדירין והולכין" (תוספתא, ברכות ה, ה [מהדורת ליברמן, עמ' 26]).

מקור זה מציע שתי אפשרויות של סידור הספות: שתי ספות, שלא כמו בטריקליניום רומי תקני, ושלוש ספות כמו טריקליניום רומי. מעניין שבתוספתא הציעו את שתי האפשרויות הללו. אם יש שתי ספות המקום המכובד הוא "בראשה של ראשונה" כמו ה-*summus in summo* בטריקליניום הרומי ואם יש שלוש ספות "בראשה של אמצעית" בדומה ל-*imus in medio*. פעילות הגומלין בין הסועדים הנוצרת עם קיומן של שתי ספות שונה מזו הנוצרת בעת קיומן של שלוש ספות ולכן מוצעות גישות שונות ביחס למקום המכובד ביותר. במקרה של שתי ספות מקום זה מאפשר לראות את הסועדים. במקרה של שלוש ספות המקום המכובד ביותר, בראש הספה האמצעית, אומנם אינו מאפשר לראות את כל הסועדים אך מאפשר פיקוח על הנכנסים לחדר.

למרות ההסברים הללו המקום המכובד נקבע שרירותית ועוגן במערכת הקודים המוכרים לסועדים, וידיעת כל סועד את מקומו הייתה למעשה התנהגות נרכשת. במקורות המספקים את ההסברים אין אזכור שהסעודה הטקסית נערכה בטרקלין, וייתכן שהתקיימה בחדר "רגיל" בבית המגורים. עם זאת, ואף שהמצא הארכיאולוגי מלמד שבתים רומיים עם טרקלין נדירים בארץ ישראל, נראה שמהמקורות עולה שאילת רכיבים מרכזיים של הסעודה הרומית הטקסית: צורת הישיבה ההיררכית על גבי ספות ואימוץ מינוח הלקוח מהלקסיקון הרומי ביחס לשמות המקומות המכובדים.

פרט לרכיב ההיררכי בסעודה הטקסית בולט גם שאת כל פעולות השירות בארוחה בשלביה השונים עושים משרתים: "נתנו להם לידיים", "מזגו להם את הכוס" (תוספתא, ברכות ד, ח [מהדורת ליברמן עמ' 20]), וגם בפעולות אלו קיים סדר היררכי: "סדר נטילת ידיים כיצד? עד חמשה: מתחילין מן הגדול, מחמשה ואילך מתחילין מן הקטן. סדר מזיגת הכוס כיצד? בתוך המזון: מתחילין מן הגדול, לאחר המזון מתחילין מן המברך. רצה לחלוק כבוד לרבו או למי שגדול ממנו הרשות בידו (תוספתא, ברכות ה, ו [מהדורת ליברמן, עמ' 26]).

"נטילת ידיים" לפני הסעודה, מאפיינת את הסעודה היוונית (לדוגמה: אודיסיאה 1, 138–139; אריסטופנס, הצרעות 1216–1217), את הסעודה הרומית (לדוגמה: פטרוניוס,

סאטיריקון (27), וגם את הסעודה היהודית (מיליקובסקי 2000; ספראי וספראי תשע"א, 281-302). "מזיגת הכוס" היא למעשה מהילת היין במים, כמקובל בסימפוזיון היווני ובסעודה הרומית. נטילת ידיים ומזיגת הכוס הן פעולות שכל סועד יכול לעשות בעצמו, אבל כשמשרתים מבצעים אותן, ובסדר היררכי, מועצמים מעמדו של בעל הבית ומעמד האורחים שהוא רוצה ביקרם ונוסף נופך טקסי לארוחה. המשרת, או השמש בלשון חז"ל, אינו נזכר במקור זה, אך הוא נזכר כמה פעמים במקורות אחרים בהקשר של הסעודה או מזיגת היין, כגון במקור הבא העוסק בסעודת ליל הסדר: "שתי חבורות שהיו אוכלות בבית אחד אלו הופכין את פניהם הילך ואוכלין ואלו הופכין את פניהם הילך ואוכלין והמיהם באמצע כשהשמש עומד למזוג קופץ את פיו ומחזיר את פניו עד שמגיע אצל חבורתו ואוכל והכלה הופכת את פניה ואוכלת" (משנה, פסחים ז, יג).

מקור זה ממחיש לנו את מהלך הסעודה: המשרת עובר ומגיש את היין המזוג לסועדים. המחם הנזכר במקור זה הוא המיליריום (*miliarium*) - כלי שהיו מחממים בו את המים כדי למהול בהם את היין. תמונה זו של חבורת סועדים ומשרת המגיש יין מזוג מכלי המיועד לכך תפסה את עיניהם של האמנים בעולם היווני והרומי והיא נפוצה ביותר בציורי קיר המתארים את הסימפוזיון היווני ואת הסעודה בטריקליניום הרומי.¹⁶ סצנה זו נפוצה גם בציורי קברים בעולם היווני והרומי. שם רוצים להראות את מעמדו של בעל הבית גם לאחר מותו (דונכבין 2003, 103-141).

דוגמה מאלפת הממחישה את המתואר במשנת פסחים אפשר למצוא בבית אורפאוס בציפורי. רצפת הפסיפס בטרקלין עטורה בארבעה ספינים הסדורים בצורת T, מערך שכיח המותאם לאופן הישיבה בטרקלין. שלושה ספינים צמודים זה לזה בשורה אופקית, ואחד נוסף, הגדול מכולם, ניצב להם (וייס תשס"ד, 97). בספין האמצעי בשורה האופקית מתוארת סצנה של משתה (איור 3). הסועדים מסובים בטריקליניום על ספה חצי עגולה, כלומר בטריקליניום בדגם סטיבדיום, ושלושה משרתים עסוקים במזיגת היין ובהגשתו. האחד מטפל במיליריום והשניים האחרים ניצבים משני צידי הספה, אחד מהם מגיש גביע יין לסועדים (וייס תשס"ד, 98; טלגם ווייס 2004, 10-11). תמונה זו משקפת היטב את מהות הטרקליניום, את ההיררכייה הקיימת בו ואת פעילות הגומלין החברתית בין המשתתפים בסעודה. מעניין שגם חז"ל משתמשים בדיוק ב"תמונה" זו להמחיש את הסעודה הטקסית, שכן גם במקורות חז"ל ההיררכייה הייתה משמעותית מאוד בכל מהלך הסעודה הטקסית. הדמיון בין אופי הסעודה כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרות חז"ל לבין הטקס הרומי בטריקליניום מעיד כי מעבר לארוחה כאירוע חברתי אומצה גם מערכת חברתית היררכית שנהגה בחברה הרומית. המטרה העיקרית באדריכלות של בית המגורים הרומי היא לספק מקום ראוי לקיומו של טקס ה-*salutatio* בין הפטרוני לבני חסותו. במקורות התנאיים אין עדות מפורשת לתופעת הפטרונו', אולם ייתכן שמשנה ממסכת אבות, הקודמת למשנה שהוזכרה לעיל רומזת לכך: "ר' מתתיה בן חרש או' הוי מקדים לשלום לכל האדם והווי

16 על הסימפוזיון היווני ראו שמיט פנטל 1990, 27-30. על הטרקליניום הרומי ראו קלרק 2002, 227-245.

זנב לאריות ולא ראש לשועלים" (משנה, אבות ד, טו, כ"י קאופמן). שמואל ספראי וזאב ספראי מעלים את האפשרות שאמירת השלום הנזכרת במשנה היא למעשה שאילת הקליינט לשלום הפטרון, והסיפה של המשנה יכולה להתפרש כהמלצה של החכם: היה קליינט של פטרון חשוב, "זנב לאריות", ולא פטרון זוטר, "ראש לשועלים" (ספראי וספראי תשע"ג, 286–283). יוצא אפוא ששתי הדרשות ממסכת אבות מתבססות על הכרת בית המגורים הרומי ואופי הטקסים המתבצעים בו. ממקורות חז"ל של סוף התקופה הרומית, המאות השלישית והרביעית לסה"נ, עולה שתופעת הפטרונוז' מוכרת, וחז"ל משלבים בדרשותיהם סיפורים הקשורים ליחסי פטרון–קליינט (ליברמן תשכ"ג, 49–50; שפרבר 1978, 119–135).

איור 3: סצנה של משתה בפסיפס בית אורפאוס בציפורי בטרקלין בדגם סטיבדיום (stibadium). באדיבות פרופ' זאב וייס, משלחת חפירות ציפורי, האוניברסיטה העברית בירושלים. צילום: גבי לרון

טריקליניום רומי בבתי מגורים בארץ־ישראל

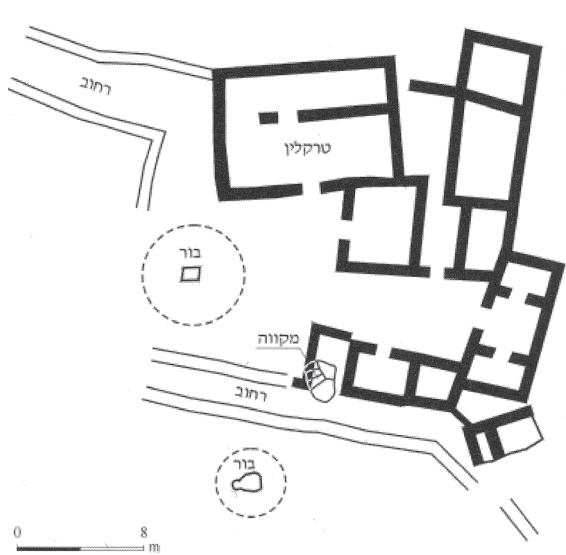
זיהוי חלקי הבית שנחשפים בחפירות ארכיאולוגיות והקביעה למה שימש כל חדר הן משימות קשות ולא תמיד אפשריות, אך את הטרקליניום במתכונתו הרומית קל לזהות יותר מכל חדר אחר בשל סימני הספות או עיצוב הפסיפס שהותאם למיקומן. לפי שעה ידוע מספר מועט של בתי מגורים בארץ־ישראל מהתקופה הרומית שבהם אפשר לזהות טריקליניום.¹⁷

17 חשוב לציין שמאמר זה עוסק רק בטריקליניום שנמצא בבתי מגורים פרטיים ולא בטריקליניום בארמונות, כגון ארמונות הורדוס.

בקיסריה נחשף בית אמידים הכולל חצר פריסטילית, והוא מתוארך לזמן שמאמצע המאה הראשונה ועד ראשית המאה השלישית לסה"נ, אך בשל מצב השתמרות גרוע או בשל בנייה מאוחרת אי-אפשר לזהות בו את הטריקליניום (פורת תשס"א, 42-44). בשומרון נחשף בית אטריום המתוארך לתקופה הרומית הקדומה, תקופת הורדוס ויורשיו (רייזנר, פישר וליין 1924, 180-185). מהמבנה שרד חלק מהאגף המערבי, ובאחד החדרים שבו נחשפה רצפת פסיפס פשוטה בצבע לבן מעוטרת בפס שחור, היוצר מסגרת מלבנית. לדברי החופרים זה היה אחד החדרים החשובים בבית (רייזנר ואחרים 1924, 182), אך גם הוא לא זוהה בוודאות כטריקליניום.

ביודפת שבגליל, שחרבה בשנת 67 לסה"נ, נחשף חדר ששלושת קירותיו מעוטרים בתמשיחי קיר בסגנון הפומפיאני השני, ורצפתו מרוצפת באופוס סקטילה (אביעם תשס"ה, 75-79). מצב ההשתמרות של המבנה אינו מאפשר הצגת תוכנית שלמה של יחידת המגורים, אך לפי סוג העיטורים סביר להניח שזהו החלק הציבורי של בית המגורים, שנועד לאורחים, וייתכן כי שימש להתכנסויות או לסעודות, כמו אלו שהתקיימו בטריקליניום. בפרוור ההרודיאני שבעיר העליונה של ירושלים אנו מוצאים שימוש בעיטורי קירות: סטוקו או פרסקו, ורצפות פסיפס (אביגד תש"ם, איורים 165-174). גם כאן קשה להציג תוכנית של יחידת מגורים שלמה, למעט בית המידות (שם, 95-120). הבית אינו בנוי במתכונת של בית רומי (אטריום או פריסטיל), אך עיטורי חדריו עשויים להעיד שהם חדרי אירוח אף כי אין הם בנויים במתכונת הטריקליניום הרומי.

בכמה יישובים יהודיים ביהודה נמצאו מכלולי מגורים גדולים המאופיינים בבנייה פשוטה ללא סימני עיטור. כך לדוגמה בחורבת בד עיסא (מגן ואחרים 2004, 186-199, 283-286), בחורבת בורנט (עמית, טורגה וגנדלמן 2008) ובחורבת עתרי (זיסו וגנור 2002). יישובים אלו נוסדו בתקופה החשמונאית והמשיכו להתקיים עד למרד בר כוכבא. מכלולי המגורים כוללים בתי חצר ומקוואות טהרה. אחד ממכלולי המגורים בחורבת בורנט כלל חצר ואולם מלבני גדול ממדים (4x8.4 מטר, איור 4). דוד עמית הצביע על קווי דמיון אדריכליים בין אולם זה לאולם M1 שהתגלה בחורבת עתרי (איור 5), אשר חופריו הוציעו כי היה מבנה ציבור, כנראה בית כנסת (זיסו וגנור תשס"ב, 23-25). עמית אינו מקבל זאת והוא מעלה את האפשרות שזהו ה"טרקלין" אצל חז"ל, כיוון שבלשון חז"ל הטרקלין הוא גם חדר גדול, שהשימוש בו דומה לשימוש בטריקליניום הרומי. חדר זה שימש גם מרחב התכנסות משפחתי לסעודות ולצרכים חברתיים אחרים של בני המשפחה (עמית, טורגה וגנדלמן 2008, 103).

איור 4: מכלול D בחורבת בורנט (מתוך: עמית תשס"ז, 30). באדיבות רשות העתיקות

איור 5: חורבת עתרי (מתוך: זיסו וגנור תשס"ב, 22). באדיבות בועז זיסו, אמיר גנור ורשות העתיקות

איור 6: הטרקלין בבית דיוניסוס בציפורי. באדיבות פרופ' זאב וייס, משלחת חפירות ציפורי, האוניברסיטה העברית בירושלים. צילום: זאב רדובן

חדרי הטרקלין הקדומים ביותר העשויים במתכונת הרומית מתוארכים לסוף המאה השנייה או לראשית המאה השלישית לסה"נ. בעין יעל נחשפה וילה רומית שלדעת חופר האתר גרשון אדלשטיין שימשה נטרן רומי מהלגיון העשירי, ובה נמצא טרקליניום (אדלשטיין 1990; אדלשטיין תשנ"ד; רוזין 1995, 31). טרקליניום נוסף נמצא בנאפוליס, והוא ככל הנראה מן המאה השלישית (רופין 1979, 22–30; מגן תשס"ה, 74).¹⁸ אולם גם כאן מדובר באוכלוסייה נוכרית או שומרנית ולא באוכלוסייה יהודית. הדוגמאות היחידות לקיומו של בית רומי הכולל טרקליניום באזור שבו התגוררה אוכלוסייה יהודית נמצאות בציפורי: בבית דיוניסוס, המתוארך לסוף המאה השנייה או לראשית המאה השלישית לסה"נ (וייס תשס"א, 9; טלגם ווייס 2004, 17) ובבית אורפאוס, המתוארך לאמצע המאה השלישית לסה"נ (וייס תשס"ד, 98; טלגם ווייס 2004, 9) (איוורים: 6–7). בתים אלו בנויים במתכונת בית פריסטיל, והטרקליניום נמצא בחלק האחורי של המבנה ופונה אל החצר הפריסטילית.

18 הפסיפס התגלה באקראי בחפירת יסודות לבית מגורים מדרום מזרח להיפודרום. אין בידנו התוכנית של יתר חלקי הבית ולכן אי-אפשר לקבוע את טיפוס הבית, אך סביר שהוא היה בסגנון רומי.

בניגוד לעין יעל ולשכם, אתרים שלא התגוררה בהם אוכלוסייה יהודית, הייתה ציפורי פוליס יהודית. בפרק הזמן שבית דיוניסוס עמד על תילו, סוף המאה השנייה לסה"נ, עברה לשם הסנהדרין. אלו היו ימיו של רבי יהודה הנשיא. אולם גם אם התגוררו יהודים בבתים אלו,¹⁹ אין הדבר משנה את התמונה הכללית, שממנה עולה כי ביישובים היהודיים לא נמצא (עדיין) טריקליניום רומי. המצב בפוליס היה שונה, וציפורי, הגם שהייתה פוליס יהודית, נבנתה בתכנון עירוני רומי טיפוסי: רחובות עמודים, תיאטרון ומקדש, ואף בתי מגורים בסגנון רומי, ואוכלוסייתה המעורבת כללה גם פגאנים.

איור 7: הטרקלין בבית אורפאוס בציפורי. באדיבות פרופ' זאב וייס, משלחת חפירות ציפורי, האוניברסיטה העברית בירושלים. צילום: גבי לרון

19 אשר לבית אורפאוס, האפשרות שגרו שם יהודים סבירה, שכן גם אם הסצנה שבו אכן מיתולוגית, אנו מוצאים את אורפאוס בבית הכנסת בדורה ארופוס מאמצע המאה השלישית לסה"נ (חכלילי 1998, 247-247), ובתקופה מאוחרת יותר בבית הכנסת בעזה מהמאה השישית לסה"נ בדמותו של דוד (חכלילי 2008, 72-74). לעומת זאת בעניין בית דיוניסוס העניין סבוך יותר בשל התיאורים הדיוניסיים, המתארים לפרטי פרטים את פולחן המיסטריות של דיוניסוס. זאב וייס מעלה את האפשרות שבבית דיוניסוס התגורר רבי יהודה הנשיא, וזאת בשל הידוע לנו ממקורות חז"ל על יחסו האוהד של רבי לתרבות הרומית (וייס תשס"א, 17-26). לעומתו רינה טלגם סוברת שלא מתקבל על הדעת שבביתו של הנשיא יהיו תיאורים מפורטים כל כך של פולחן המיסטריות של דיוניסוס (טלגם ווייס 2004, 127-131).

על ציפורי מובא בתלמוד הירושלמי סיפור מעניין:

תרתין זרעין בציפורין בלווטייא ופגנייא הוו עלין ושאלין בשלמיה דנשייא בכל יום והוון בלווטייא עלין קדמאי ונפקין קדמאי אזלון פגנייא וזכון לאורייתא (ירושלמי, הוריות ג, ה, מח ע"ג).

[תרגום: שתי משפחות היו בציפורי, בלווטים ופאגנים. היו עולים ושואלים בשלמו של הנשיא בכל יום, ומשפחת הבלוויטים היו עולים ראשונים ויוצאים ראשונים. הלכו משפחת הפגאנים וזכו בתורה].

הנשיא הנזכר כאן הוא ככל הנראה רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי יהודה הנשיא. הוא מתואר כפטרון שאליו עולים הקליינטים, שהם בני משפחות מיוחסות מציפורי או ה"בלוויטים", חברי מועצת העיר, וה"פגאנים", איכרים פשוטים. בציפורי נמצאו בתי מגורים בסגנון רומי, ואפשר להניח שהטקס התקיים בבית בסגנון זה. לפנינו אפוא חיקוי מדויק של הטקס הרומי הן בתוכן הן בצורה, והאירוע מיוחס לנשיא. קרוב לוודאי שבטבריה, שהייתה גם כן פוליס יהודית, שררה מציאות דומה, וגם שם היו בתי מגורים בסגנון רומי עם טרקלינים ובהם ציורי קירות ורצפות פסיפס, כפי שאפשר להבין מדבריו של רבי יוחנן שחי בטבריה, שהוזכרו לעיל (ירושלמי, עבודה זרה ג, ג, מב ע"ד).

באתרים יהודיים מסוף התקופה הרומית, מאות שלישית-רביעית לסה"נ, שנחשפו בהם בתי מגורים, לא נתגלה עד עתה בית בסגנון רומי ובו טריקליניום, וגם לא בית עם עיטורים. גם כאן הכוונה לאתרים שנחשפו בהם בתי כנסת מונומנטליים הבנויים באיכות טובה, ובתי המגורים בנויים באופן פשוט יחסית וללא עיטורים. במירון למשל, בין בתי המגורים שנחפרו, אין בית העולה בבירור על האחרים בגודלו או באיכותו, וגם לא בית שנמצא עיטור באחד מחדריו. אף שאחד הבתים במירון זכה לכינוי "בית האמידים" הוא אינו מעוטר ואף אינו הבית הגדול ביותר (מאירס ואחרים 1981, 23-77). במירון נחשף בית כנסת מונומנטלי מפואר מהטיפוס הגלילי (שם, 9-20). אותה תמונה עולה גם מאתרים אחרים: סומקה (דר תשנ"ח, 45-75; 77-101), חורבת אל חמאם (ליבנר תשס"ט; ליבנר 2010), או כורזים מן המאות הרביעית-חמישית לסה"נ (בתי המגורים: ייבין 1992; בית הכנסת: ייבין תשס"א: 105-106). בכל האתרים הללו נמצאו בתי כנסת מפוארים ואילו בתי המגורים בנויים בפשטות וללא עיטורים.

המילה "טרקלין" מופיעה גם בכתובות בתי מגורים מהתקופה הביזנטית. במג'דל שבדרום החורן נסקר בית מגורים מהתקופה הביזנטית. בקומת הקרקע של הבית נבנה חדר מרווח ובתקרתו נחרתה ביוונית המילה "טרקלינוס" (τραπεζιον) (בטלר 1907, 121). כתובת אחרת, על גבי משקוף משאקה (מקסימיאנופוליס) שבחורן מזכירה דיאקון(?) שבנה מכספו שני טרקלינים (δύο τραπέζιων) (דוננד 1932, 402, כתובת 10; ההשלמה: דיאקון על פי: SEG 9, 134). הכתובת במג'דל נמצאה בחדר מרווח אך ללא מאפייני הטרקליניום הרומי. המשמעות של הטרקלין במקרה זה יכולה להיות אולם או חדר גדול. אפשרות נוספת היא שזהו חדר האוכל אף שאין בו רכיבים של הטרקליניום הרומי.

בבית הכנסת בקיסריה נמצאה כתובת מהמאה השישית לסה"נ: "ברילוס ארכיסינגוגוס (ראש בית הכנסת) ופרונטיסטס (משגיח) בן יוטוס (או יוסטוס או יהודה), עשה את מלאכת הפסיפס של הטרקלין על חשבוננו הפרטי" (אבי־יונה תשט"ז, 195; רוט־גרסון תשמ"ז, 115-117). הכתובת נמצאה בחדר סמוך לבית הכנסת, באולם שמידותיו 11x2.6 מטרים. לדעת לאה רוט־גרסון המשמעות של המילה טרקלין בכתובת זו היא אולם או חדר גדול, בדומה למילה זו במקורות חז"ל שהוזכרו (רוט־גרסון תשמ"ז, 115-117). ישראל לויין לעומת זאת סובר שמדובר בחדר אוכל, והוא מבסס זאת על מקורות חז"ל המעידים על הנוהג לאכול בבית הכנסת או בבית המדרש (לויין 1975, 43-44; לויין 2005, 318, 394).²⁰ גם אם נקבל את דעתו של לויין אין זה הטריקליניום הרומי מבחינת מראהו אלא מבחינת השימוש בו, כלומר חדר סעודות.

יזהר הירשפלד, במחקרו על בית המגורים הארץ־ישראלי בתקופה הרומית והביזנטית, מזהה את הטרקלין עם החדר הגדול והמרכזי בבית המגורים ובכך מאמץ למעשה את אחת המשמעויות של הטרקלין במקורות חז"ל. חדרי הטרקלין שהוא מזהה ומציין בתוכניות שונות של בתי מגורים הם למעשה החדר הגדול בכל אחת מיחידות המגורים ולא בהכרח הטריקליניום הרומי (הירשפלד תשמ"ד, 172-173; הירשפלד תשמ"ז, 165-168).

דיון ומסקנות

מהמצא הארכיאולוגי עולה שהטריקליניום הרומי אינו נפוץ בארץ־ישראל בתקופה הרומית. מן המעט שנמצא מתברר שהוא מצוי בערים כציפורי ונאפוליס, או בויליה רומית כפרית בעין יעל. הטריקליניום נמצא רק בבתי מגורים בסגנון רומי: בתי פריסטיל או וילות רומיות. לעומת זאת בבתי מגורים ביישובים יהודיים לא נמצא עד כה בית בסגנון רומי או חדר בבית מגורים שאפשר לזהותו כטריקליניום רומי. לא נמצא אפילו חדר מעוטר בפסיפסים או בציורי קיר שיכול להתאים לסעודה טקסית. אולם כשבוחנים את אופי הסעודה הטקסית כפי שהיא משתקפת ממקורות חז"ל עולה שקיים דמיון רב בינה ובין הסעודה הטקסית הרומית המתקיימת בטריקליניום. המילה "טרקלין" מופיעה בספרות חז"ל במשמעויות שונות, ואין ספק שהיא מעידה על הכרה של הטריקליניום הרומי. העובדה שהמונח "טרקלין" עבר גלגולי משמעות וציין חדר גדול, מרכזי או חשוב, נובעת מהכרת התוכנית של בית המגורים הרומי ומהבנת תפקידו ומרכזיותו של

20 המילה "טרקלין" מופיעה גם בבית הכנסת בסטובי שבמקדוניה. הכתובת מתוארכת ככל הנראה לסוף המאה השלישית לסה"נ (הנגל 1966). ומזכירה את אחד ממנהיגי הקהילה ושמו קלדיוס טיבריוס פוליקרמוס, ששימש ארכיסינגוגוס בבית הכנסת בסטובי. הוא תרם בתים, טרקלין וסטיו מרובע למקום הקדוש (לתרגום הכתובת לעברית ראו אלון תשי"ט, 359). לדעת לויין גם במקרה זה מדובר בחדר אוכל (לויין 2005, 270-272), אולם הכתובת בסטובי קודמת לכתובת בקיסריה בכמאתיים שנה, והיות שנמצאה בבית כנסת בגולה ייתכן מאוד שחל שינוי במשמעות המילה.

הטריקליניום בו. עם זאת כיצד אפשר להסביר את הפער בין הממצא הארכיאולוגי לבין מקורות חז"ל? מדוע אימצו החכמים את ההיבט הרעיוני של הטקס הרומי כמעט בשלמותו אך דחו את מאפייניו, ובהם כלל המעטפת החיצונית של הבית הרומי והטריקליניום, ששימשו תפאורה הולמת לטקס?²¹

לפני שאני מציע פתרון לשאלה זו, ברצוני להדגיש שמאמר זה עוסק בתקופה הרומית, שנמשכה כ־350 שנים, ולכן אפשר להציע פתרונות שונים לפרקי זמן שונים במהלך תקופה זו. בחלקה הראשון, מסוף המאה הראשונה לפסה"נ ועד לסוף המאה השנייה לסה"נ, אפשר לראות שהטריקליניום הרומי עדיין לא חדר לבתי המגורים. הטריקלינים הראשונים בבתי פרטיים מופיעים בארץ־ישראל רק בסוף המאה השנייה לסה"נ, לדוגמה בעין יעל או בציפורי. משום כך היעדרם של טריקלינים או חדרים מעוטרים וייעודיים ביישובים יהודיים כגון קריית ספר, חורבת אום אל עומדאן, חורבת בורנט וחורבת עתרי אינו מפתיע, שהרי יישובים אלו חרבו או ננטשו עוד קודם לכן, במהלך מרד בר כוכבא. עיטורים בבתי מגורים אנו מוצאים ביישובים אחרים, ברובע ההרודיאני בידפת או במגדל, אך נראה כי הם בכחינת היוצא מהכלל המעיד על הכלל. בתי אלו אכן כוללים חדרים שיש בהם ציורי קיר בסגנונות הפומפיאניים הראשון, השני ושלישי, והם יכלו בהחלט לשמש חדרי אירוח לקיום הסעודה הטקסית גם אם אינם בנויים במתכונת הטריקליניום הרומי. אולם, בתי המגורים במרבית היישובים היהודיים נעדרי עיטור, ורמת הבנייה בהם דומה. אין אלו כפרים קטנים אלא יישובים בסדר גודל בינוני ומעלה, שיש בהם מבני ציבור כבתי כנסת והם בנויים באיכות טובה, לדוגמה גמלא (גוטמן ורפל תשנ"ד, 99–103), קריית ספר (מגן ואחרים 2004, 201–206) ואום אל עומדאן (וקסלר־בדולח, אלכסנדר ורפואנו תשס"ד, 72–77). מכאן שלא רק חוסר יכולת כלכלית עמד מאחורי היעדרות העיטורים בבתי המגורים. ייתכן שהאוכלוסייה היהודית נמנעה מכך במכוון. היעדרו של הטריקליניום מבתי מגורים של האוכלוסייה היהודית בחלקה השני של התקופה הרומית, המאות השלישית–רביעית לסה"נ, ניכר ביתר שאת, שכן בתקופה זו הטריקליניום הרומי כבר מצוי בערים או בוילה רוסיקה בארץ־ישראל. לעומת זאת הוא אינו מצוי ביישובים יהודיים במירון, בוואדי חמאם או בכורזים. גם אלו לא היו יישובים כפריים קטנים. היו בהם בתי כנסת מפוארים, ואף בתי המגורים בהם בנויים ברמת בנייה אחידה פחות או יותר, ומכאן שהיעדר הטריקליניום אינו נובע מחוסר יכולת כלכלית. גם מקורות חז"ל המזכירים את תופעת הפטרונז' מתוארכים בעיקר לתקופה זו, המאות השלישית–רביעית לסה"נ (שפרבר 1978, 119–135; ספראי וספראי תשע"ג,

21 בדרך כלל אנו מכירים תופעה מנוגדת, אימוץ הרכיב האדריכלי, בעוד הרכיב הפונקציונלי והרכיב הטקסי משתנים בהתאם לצורכי החברה שאימצה אותם, כמו למשל אדריכלות של בתי הכנסת. ראו לדוגמה לוין 2005, 325–326. ליהודים לא הייתה מסורת של בנייה ציבורית והם אימצו מבנים אדריכליים מהעולם הרומי והתאימו אותם לצורכיהם. לדוגמה, מבנה הביזיליקה הרומי, שהוא מבנה אורחי, נעשה רכיב בסיסי במרבית טיפוסי בתי הכנסת וגם בכנסיות בעולם הנוצרי.

283-286). העובדה שחכמים נדרשים לתופעת הפטרונוז' במדרשיהם מראה שהנוהג היה מוכר לאוכלוסייה היהודית, שכן טבעם של מדרשים לעסוק באקטואליה ובחיי היום יום לצרכים דידקטיים. היהודים הכירו אפוא את הטקס הרומי. הסעודה הטקסית היהודית כוללת רכיבים מהסעודה הטקסית הרומית, והחכמים משתמשים בתיאור יחסי פטרונוז-קליינט בדרשותיהם. עם זאת מרבית היהודים דחו את הטריקליניום הרומי בהיבט הפיזי ונמנעו מלעטר את בתי המגורים שלהם.

בעבר טענו שהיעדר עיטורים בבתי המגורים של מרבית האוכלוסייה היהודית והבנייה הפשוטה ביישובים היהודיים אינם נובעים מחוסר משאבים אלא ככל הנראה מאידיאולוגיה של הימנעות מלהציג סממני עושר בפומבי (פאוסט וברוך תשס"ה). יישובים אלו כללו מערכת ארגונית וקהילתית מפותחת ביותר, והדבר ניכר במבני הציבור המרשימים דוגמת בתי הכנסת, הבנויים באיכות בנייה ברמה גבוהה בהשוואה לבתי המגורים. נראה אם כן שהרכיב החזותי בבית המגורים הרומי בכלל ובטריקליניום בפרט, שהיו חשובים בתרבות הרומית, לא היו מקובלים בתרבות היהודית ולכן ביישובים היהודיים אין בתים מסוג זה. הצגת העושר והמותרות בבית המגורים הרומי נועדה לפאר את בעל הבית ולזכותו בכבוד ובהערכה מצד החברה ומצד הקליינטים. הצגת עושר לא הייתה מקובלת בחברה היהודית ולכן הייתה מיותרת. אולם אנו מוצאים באותה תקופה דרך אחרת להשיג כבוד והערכה בחברה: תרומה למבני ציבור, למשל לבתי כנסת, או פעילות ציבורית התנדבותית. אפשר אפוא לומר שבחברה היהודית היה סוג אחר של "קליינטים". בעוד בחברה הרומית הקליינטים פקדו את בתי העשירים, ולכן נבנו בתים אלו בקפידה רבה, הקליינטים היהודים פקדו את מבני הציבור המפוארים שנבנו בעיקר במימון עשירי הקהילה. בשני המקרים מושגת אותה תוצאה: רגשי כבוד והערכה לפטרונוז או לתורמים.

אם כן חכמים התאימו את כללי הארוחה הטקסית להביטוס - סגנון חיים, ערכים והרגלים - של החברה היהודית בתקופתם. הצגת עושר לא הייתה מקובלת ברוב החברה היהודית, ולכן לא השתמשו בחדרי אירוח מפוארים דוגמת הטריקליניום הרומי, אך האופי ההיררכי של הסעודה הרומית אכן התאים לתפיסת העולם ההיררכית של חז"ל. ממקורות חז"ל רבים אפשר לעמוד על גישתם המעמדית ועל היררכייה ברורה מאוד בקרב שכבת החכמים עצמה ובשאר האוכלוסייה. במקור תנאי אחד העוסק בסדר הישיבה של החכמים בסנהדרין אנו מוצאים דוגמה מאלפת הממחישה את התפיסה ההיררכית בקרב שכבת החכמים עצמה: "ושלש שורות של תלמידי חכמים יושבין לפניהם כל אחד ואחד מכיר את מקומו היו צריכין לסמוך סומכין מן הראשונה אחד מן השניה בא לו לראשונה ואחד מן השלישית בא לו לשניה ובוררין להן עוד אחד מן הקהל ומושיבין אותו בשלישית ולא היה יושב במקומו של ראשון אלא יושב במקום הראוי לו" (משנה, סנהדרין ד, ד). ממקור זה אפשר ללמוד שצורת הישיבה בסנהדרין הייתה היררכית, וכל אחד ישב במקום הראוי לו בהתאם למעמדו, בדומה לסדר הישיבה בסעודה הטקסית. ממקורות מאוחרים יותר עולה גם כן הגישה ההיררכית בתוך שכבת החכמים, כגון סדר קדימויות

באמירת שלום בין רב ותלמיד (בראשית רבה [מהדורת אלבק, עמ' 1175]), וכל מערכת היחסים בין רב לתלמידו (לוי' תשמ"ו, 36).

הגישה המעמדית וההיררכית של החכמים באה לידי ביטוי במיוחד ביחסם לשאר האוכלוסייה, ובמקורות התנאיים אנו מוצאים ששכבת החכמים הייתה מובדלת ומובחנת מסביבתה במראָה: "תלמידי חכמים ניכרים בהילוכם ובדבורם ובעטפתם בשוק" (ספרי דברים שמג [מהדורת פינקלשטיין עמ' 400]). תלמיד חכם מובדל מסביבתו בצורה שבה הוא נושא את הברכה (תוספתא, ברכות א, ו [מהדורת ליברמן עמ' 3]) או כשהוא נדרש להתנהגות בפרהסיה שתבדיל אותו משאר הציבור (תוספתא, ברכות ה, כט [מהדורת ליברמן עמ' 30]). ברייתא הנזכרת בתלמוד הבבלי מונה שכבות שונות בחברה היהודית והחכמים מופיעים בראש (בבלי, פסחים מט, ע"א). מרבית המקורות העוסקים במעמדם של חכמים בחברה היהודית או בהיררכיה בתוך שכבת החכמים עצמה הם מן המאה הרביעית לסה"נ ואילך (לוי' תשמ"ו, 26–31), וחלקם ממקורות בבליים, אך ברור שהתפיסה ההיררכית לא נוצרה לפתע בתקופה זו, וסביר להניח שהיא התפתחה קודם לכן. הסעודה הטקסית היא אפוא מיקרוקוסמוס של עולמם של החכמים. אופי הטקס בטריקליניום הרומי התאים לתפיסת העולם המעמדית של חז"ל ולכן הם אימצו את ההיררכיה ששררה בסעודה הרומית הטקסית אך דחו את ההיבטים החזותיים של הטריקליניום, שלא התאימו לתפיסת עולמם ולא היו מקובלים בחברה היהודית באותה תקופה.

ביבליוגרפיה

מקורות היסטוריים

אודיסיאה:

הומרוס, אודיסיאה, תרגום: א' ארואטי, ירושלים תשע"ג.
אולוס גליוס, לילות אטיקה:

The Attic Night of Aulus Gellius, trans. by J.C. Rolaf, Loeb Classical Library, London and Cambridge, Massachusetts 1960.

אריסטופנס, הפרשים:

אריסטופנס, הפרשים, תרגום: ז' כספי, ירושלים תשס"ו.
אריסטופנס, הצרעות:

אריסטופנס, הצרעות, תרגום: ז' כספי, ירושלים תשס"א.
דמוסתנס, נאומים:

Demosthenes, Private Orations, trans. by A.T. Murray, Loeb Classical Library, VI, London and Cambridge, Massachusetts 1939.

ויטרוביוס, על אודות האדריכלות:

ויטרוביוס, על אודות האדריכלות, תרגום: ר' רייך, ירושלים תשנ"ז.
פטרוניוס, סאטיריקון:

טיטוס פטרוניוס ארביטר, סאטיריקון, תרגום: א' חורשי, תל אביב תשס"ב.
פליניוס, חקר הטבע:

פליניוס, חקר הטבע (נטורליס היסטוריה), תרגום: ר' רייך, ירושלים תשס"ט.

מחקרים

אביגד תש"ם:

אביגד, נ', תש"ם, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
אבי"ונה תשט"ז:

אבי"ונה, מ', תשט"ז, "החפירות בקיסרי בשנת תשט"ז", ידיעות, כ, 3-4, עמ' 194-195.
אביעם תשס"ה:

אביעם, מ', תשס"ה, "יודפת: מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת בית שני", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.

אדלשטיין תשנ"ד:

אדלשטיין, ג', תשנ"ד, "וילה רומית בעין יעל", קדמוניות, 103-104, עמ' 114-119.
אדלשטיין 1990:

Edelstein, G., 1990 "What's a Roman Villa Doing Outside Jerusalem?", *BAR*, 16, 6, pp. 32-43.

אופנהיימר תשמ"א:

אופמהיימר, א', "חבורות שהיו בירושלים", בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני, ירושלים, עמ' 178-190.

אלבק תשמ"ח:

אלבק, ח', תשמ"ח, ששה סדרי משנה, סדר טהרות, ירושלים ותל אביב.

אלון תשי"ט:

אלון, ג', תשי"ט, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, ירושלים.

אליס 2000:

Ellis, S.P., 2000, *Roman Housing*, London.

אפשטיין תשכ"ד:

אפשטיין, י"ג, תשכ"ד, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים.

בטלר 1907:

Butler, H.C., 1907, *Syria: Publication of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria in 1904-5 and 1909*, Division II, Section A: Southern Syria, Leyden.

בק 1983:

Bek, L., 1983, "Questiones Convivales: The Idea of the Triclinium and the Staging of Convivial Ceremony from Rome to Byzantine", *Analecta Romana Instituti Danici*, 12, pp. 81-107.

ברנדל 1995:

Brendel, O.J., 1995, *Etruscan Art*, New Haven and London.

גוטמן ורפל תשנ"ד:

גוטמן, ש' ורפל, י', תשנ"ד, גמלא: עיר במרד, תל אביב.

דוויר 1991:

Dwyer, E., 1991, "The Pompeian Atrium House in Theory and in Practice", in: E. Gazda (ed.), *Roman Art in the Private Sphere*, Ann Arbor, pp. 25-48.

דונבבין 1991:

Dunbabin, K., 1991, "Triclinium and Stibadium", in: W.J. Slater (ed.), *Dinning in Classical Context*, Ann Arbor, pp. 121-148.

דונבבין 2003:

Dunbabin, K.M.D., 2003, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, Cambridge.

דוננד 1932:

Dunand, E.D., 1932, "Nouvelles inscriptions du Djebel Druze et du Hauran", *RB*, XLI, pp. 393-416.

דופין 1979:

Dauphin, C.M., 1979, "A Roman Mosaic Pavement from Nablus", *IEJ*, 29, pp. 11-33.

דיקמן 1977:

Dikmann, J.A., 1997, "The Peristyle and the Transformation of Domestic Space in Hellenistic Pompeii", in: R. Laurence and A. Wallace-Hadrill (eds.), *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*, Portsmouth, pp. 121-136.

דלבי 2003:

Dalby, A., 2003, *Food in Ancient World from A to Z*, London and New York.

דר תשנ"ח:

דר, ש', תשנ"ח, סומקה: עיירה יהודית בכרמל, תל אביב.

הירשפלד תשמ"ד:

הירשפלד, י', תשמ"ד, "החפירות בבית מגורים יהודי בחורבת סוסייה", ארץ-ישראל, יז, עמ' 162-167.

הירשפלד תשמ"ז:

הירשפלד, י', תשמ"ז, בית המגורים הארץ-ישראלי, ירושלים.

הנגל 1966:

Hengel, M., 1966, "Die Synagogeninschrift von Stobi", *ZNW*, 57, pp. 145-183.

וייס תשס"א:

וייס, ז', תשס"א, "בין פגניזם ליהדות: לזיהוי של תושבי בית דיוניסוס בציפורי הרומית", קתדרה, 99, עמ' 7-26.

וייס תשס"ד:

וייס, ז', תשס"ד, "בית אורפאוס": בית אמידים נוסף מן התקופה הרומית המאוחרת בציפורי", קדמוניות, 126, עמ' 94-101.

וייס תש"ע:

וייס, ר', תש"ע, אוכלים לדעת: תפקידן התרבותי של הסעודות בספרות חז"ל, תל אביב. וקסלר-בדולח, אלכסנדר ורפיואנו תשס"ד:

וקסלר-בדולח, ש', און, א' ורפיואנו, י', תשס"ד, "לשאלת זיהויה של מודיעין: עירם של החשמונאים", קתדרה, 109, עמ' 69-86.

וילקינס 2000:

Wilkins, J., 2000, *The Boastful Chef: The Discourse of Food in Ancient Greek Comedy*, Oxford.

זיסו וגנור תשס"ב:

זיסו, ב', וגנור, א', תשס"ב, "חורבת עתרי: כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", קדמוניות, 123, עמ' 18-27.

חכלילי 1998:

Hachlili, R., 1998, *Ancient Jewish Art Archaeology in the Diaspora*, Leiden.

חכלילי 2008:

Hachlili, R., 2008, *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*, Boston.

טלגם ווייס 2004:

Talgam R. and Weiss Z., 2004, *The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris, (Qedem, 44)*, Jerusalem.

ייבין 1992:

ייבין, ז', 1992, "כורזים", אחל"א, עמ' 774-779.

ייבין תשס"א:

ייבין, ז', תשס"א, בית הכנסת בכורזים: חפירות בשנים 1962-1964, 1987-1980, ירושלים.

יסטורב 1950:

Jastrow, M., 1950, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York.

לויין 1975:

Levine, L.I., 1975, *Roman Caesarea: An Archaeological-Topographical study (Qedem, 2)*, Jerusalem.

לויין תשמ"ו:

לויין, ל"י, תשמ"ו, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים.

לויין 2005:

Levin, L.I., 2005, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, New Haven.

לויין 2012:

Levine, L.I., 2012, *Visual Judaism in Late Antiquity*, New Haven and London.

ליבנר תשס"ט:

ליבנר, ע', תשס"ט, "ח'רבת ואדי חמאם: כפר ובית כנסת מן התקופה הרומית בגליל", קדמוניות, 139, עמ' 30-40.

ליבנר 2010:

Leibner, U., 2010, "Excavations at Khirbet Wadi Hamam (Lower Galilee): The Synagogue and the Settlement", *JRA*, 23, pp. 220-237.

ליברמן תשכ"ג:

ליברמן, ש', תשכ"ג, יונית ויונות בארץ-ישראל: מחקרים באורחות-חיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.

ליברמן תשנ"ג:

ליברמן, ש', תשנ"ג, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים, ירושלים.

מאירס ואחרים 1981:

Meyers, E.M., Strange, J.F., and Meyers, C.L., 1981, *Excavations at Ancient Meiron, Upper Galilee, Israel 1871-1972, 1974-1975, 1977*, Cambridge.

מגן ואחרים 2004:

Magen, Y. et al., 2004, "Khirbet Badd 'Isa – Qiryat Sefer", in: Y. Magen, et al. (eds.), *The Land of Benjamin*, Jerusalem, pp. 179-243.

מגן תשס"ה:

מגן, י', תשס"ה, פלאביה ניאפוליס: שכם בתקופה הרומית, ירושלים.

מורי 1983:

Murray, O., 1983, "The Greek Symposium in History", in: E. Gabba (ed.), *Tria Corda. Scritti in onore di Arnaldo Momigliano*, Como, pp. 257-272.

מורי 1990:

Murray, O., 1990, "Symptotic History", in: O. Murray (ed.), *Sympotica: A Symposium on the Symposium*, Oxford, pp. 3-13.

מיליקובסקי 2000:

Milikowsky, Ch., 2000, "Reflection on Hand-Washing, Hand Purity, and Holy Scripture in Rabbinic Literature", in: H.L.H. Poorthuis and J. Schwartz (eds.), *Purity and Holiness: The Heritage of Leviricus*, Leiden, pp. 149-162.

נווט 1999:

Nevett, L.C., 1999, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge.

סלר 1982:

Saller, R., 1982, *Personal Patronage in Roman Empire*, Cambridge.

סוקולוף 1990:

Sokoloff, M., 1990, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan.

ספראי וספראי תשס"ט:

ספראי, ש' וספראי ז', תשס"ט, משנת ארץ-ישראל, מסכת עירובין, ירושלים.

ספראי וספראי תשע"א:

ספראי, ש' וספראי ז', תשע"א, משנת ארץ-ישראל, מסכת ברכות, ירושלים.

ספראי וספראי תשע"ג:

ספראי, ש' וספראי ז', תשע"ג, משנת ארץ-ישראל, מסכת אבות, ירושלים.

עמית תשס"ז:

עמית, ד', תשס"ז, "בתי כנסת כפריים מימי בית שני", מכמנים, 20, עמ' 21-30.

עמית, טורגה וגנדלמן תשס"ט:

עמית, ד', טורגה, ח' וגנדלמן, פ', תשס"ט, "חורבת בורנט: כפר יהודי בשפלת לוד בתקופה

ההלניסטית והרומית", קדמוניות, 136, עמ' 96-107.

פאוסט וברוך תשס"ה:

פאוסט, א' וברוך, א', תשס"ה, "בית הכנסת והקהילה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד:

מימון הקמתם ותחזוקתם של בתי כנסת כמנגנון משווה", קתדרה, 116, עמ' 49-66.

פורת תשס"א:

פורת, י', תשס"א, "קיסריה: 1994-1999", ח"א, 112, עמ' 38-46.

קהיל 2002:

Cahill, N., 2002, *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven and London.

קלרק 1991:

Clarke, J.R., 1991, *The Houses of Roman Italy (100 B.C - A.D. 250): Ritual, Space, and Decoration*, Oxford.

קלרק 2003:

Clarke, J.R., 2003, *Art in the Lives of Ordinary Romans*, Berkeley.

קרויס 1898/9:

Krauss, S., 1898/9, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin.

קרויס 1910:

Krauss, S., 1910, *Talmudische Archäologie*, I, Leipzig.

רוזין 1995:

Roussin, L., 1995, "East Meets West: The Mosaics of the Villa of Ein Yael", in: R. Ling (ed.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics*, 2, Ann Harbor, pp. 30-42.

רוט־גרסון תשמ"ז:

רוט־גרסון, ל', תשמ"ז, הכתובות היווניות מבתי־הכנסת בארץ־ישראל, ירושלים.

רוס הולווי 2006:

Ross Holloway, R., 2006, "The Tomb of the Diver", *AJA*, 110, 3, pp. 365–388.

רייזנר, פישר וליון 1924:

Reisner, G.A, Fisher, C.S., and Lyon, D.G., 1924, *Harvard Excavation at Samaria*, Cambridge.

שמיט פנטל 1990:

Schmitt Pantel, P., 1990, "Sacrificial Meal and Symposion: Two Models of Civic Institutions in the Archaic City", in: O. Murray (ed.), *Symptica: A Symposium on the Symposion*, Oxford, pp. 14-33.

שפרבר 1978:

Sperber, D., 1978, *Roman Palestine 200-400: The Land Crisis and Change in Agrarian Society as Reflected in Rabbinic Sources*, Ramat Gan.

שרביט תשס"ד:

שרביט, ש', תשס"ד, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים.

